



# בעמק המים המתוקים

במערב עמק בית שאן, ההיסטוריה האנושית נחשפת בפנינו: מהתקופה הפרהיסטורית, דרך ימי המקרא ועד קום המדינה. על מקום משופע מעיינות ונחלים, שאנשים נהרו אליו בכל הזמנים



כתיבה / דרור סגל

בצפיפות רבה. כך היה בחלק מהתקופה הישראלית (תקופת הברזל II) ובעיקר בתקופה הרומית והביזנטית (ימי הבית השני, המשנה והתלמוד). כאשר השלטון המרכזי מתפורר, הופכים המים לקלה: העמק מתמלא בביצות ובמחלות נלוות והעבירות מוגבלת מאוד. כך היה למשל במשך מאות שנים בתקופת ימי הביניים. למטייל בעמק בית שאן מזומנת החוויה

משם מצוי גם עין מודע. באזור גם עוברות כמה דרכים חשובות, המפורסמת שבהן היא דרך הים (ויה מאריס), אשר סעיף שלה עבר באזור בית שאן. כמו בשאר חלקי העמק, גם במערבו התקיימה התיישבות אנושית רצופה, החל בתקופות פרהיסטוריות קדומות ועד ימינו.

מטבע הדברים, כאשר השלטון חזק ומרכזי, מערכות המים מטופלות היטב והאזור מיושב

במערב עמק בית שאן, במפלט העליון של העמק, כ-110 מטרים מתחת לפני הים, מצויים מים רבים ומתוקים. בעמק כולו היו בעבר יותר מ-40 מעיינות שנבעו וזרמו לאורכו. לפחות ארבעה נחלים גדולים מקבוצה זו נובעים בשטח הנדון: נחל עמל (עצי), מכלול מעיינות נחל הקיבוצים (עין חומה, עין מגדל והשוקק), ולא הרחק



מכלול מתקנים ומחצבות על מחשוף הסלע באזור הנביעה של עין מגדל (מעייין תאנה)

שוניים שנחשפו בכל האזור: במעיין הסחנה הקטנה (עין חיים), בקרבת מעייין הסחנה (נחל עמל), לאורך הנחל ובאזור הנביעה של נחלי הקיבוצים – עין חומה (הג'מעין), עין מגדל (הפואר) ואזור השוקק (ג'וסק). כלים פרהיסטוריים נחשפו גם לאורך הנחלים ולרגלי תל שוכה (שוך) ובשטחים החקלאיים מסביב. בין שאר הממצאים מצוינים ראשי חצים, סכינים, להבי מגל,



השבר הסורי האפריקאי), מצויים אתרים פרהיסטוריים חשובים ומרכזיים, החל בשחר הקיום האנושי.

באזור המערבי, הנדון כאן, התגלו ממצאים מהתקופה הניאוליתית והכלקוליתית, שנחשפו על ידי נחמיה צורי, שפעל החל בשנות ה-40 ועד ה-70 של המאה ה-20, וכן בסקריו של חיים שלם ואחרים (שנות ה-70), המתארים שרידים פרהיסטוריים, בעיקר כלים

לראות את הממצאים השונים שהתגלו בחפירות התלים בעמק, כשהם מוצגים במוזיאון לארכיאולוגיה בגן השלושה.

### זכוכית וולקנית נדירה

כלי זכוכית וולקנית מצויים בעיקר בטורקיה. לארץ הגיעו פריטים בודדים בסחר חליפין עוד בתקופה הפרהיסטורית. בצפון עמק בית שאן, בתוך בקע ים המלח (כונה בעבר





מבנה טחנת קמח משוחזרת על ערוץ נחל עמל במרכז גן לאומי גן השלושה

הראשון, תל עמל – מתפרש על רוב שטחו הדרום-מזרחי של גן לאומי גן השלושה, מדרום לנחל. התל נמשך מאזור בריכת השחייה ואולם הספורט עד קיבוץ ניר דוד. הוא בנוי משתי גבעות. על הגבעה המזרחית הוקם בשנות ה-60 מוזיאון אזורי לארכיאולוגיה, ובו מוצגים, נוסף על עתיקות האזור, גם אוספים נדירים מתרבויות קדומות שפרחו ושגשגו לאורך הים התיכון.

במהלך שנות ה-60 ועד שנות ה-80, חפרו במקום גרשון אדלשטיין, נורית פייג ורבים אחרים וחשפו בתל המזרחי מכלולים של מערות קבורה וקברי פיר מתקופת הברונזה התיכונה I (הברונזה הביניימית). שרידים אלה מוכרים בכל המרחב ונוצרו על ידי עם של נוודים מפותח למדי, שכרה חללי קבורה עם פתחי פיר אופייניים. מערות הקבורה תוארכו לשלהי התקופה הכנענית הקדומה 2000–2200 לפנה"ס בקירוב. מעליהן, וללא קשר ישיר, התיישבו הישראלים שבנו יישוב גדול בתקופת הבית הראשון – תקופת

קרדומות וגרזן בזלת. באזור התל נמצאו גם שרידי אובסידיאן, זכוכית וולקנית נדירה. כותב שורות אלה מצא במרכז גן השלושה, כילף כלקוליתי (גרזן/מעדר קטן עשוי צור). כיום, מרבית השרידים הפרהיסטוריים בגן מכוסים גבעות עפר ומדשאות שנשתלו בימינו, עם פיתוח הגן הלאומי. בכל השדות באזור כולו נחשפים כלי צור ונתזים רבים עד היום.

### מכלולי קבורה

תקופה ארוכה מאוד וחשובה באזור היא תקופת המקרא. הכוונה לתקופה הכנענית (הברונזה) והישראלית (הברזל) – משלהי האלף הרביעי לפנה"ס (בערך 3300 לפנה"ס) ועד חורבן הבית הראשון, באמצע האלף הראשון לפנה"ס. בתקופה זו נוצרו מרבית התלים הארכיאולוגיים שניכרים על פני השטח גם בימינו. באזור זה שרידים רבים. בולטים במיוחד הם תל עמל ותל שוכה, וכן תל זהרה ותל שוקק (שמדין).

**במהלך השנים בתל שוכה נחשפו שרידים רבים, ביניהם כלים פרהיסטוריים, כלי חרס וחרסים מכל התקופות וכן חותם חרפושית מצרי המוצג במוזיאון לארכיאולוגיה. כיום התל מצוי בהליך מסוכן של הרס ובליה הנגרם בעיקר בשל רכבי שטח**





מבט מתל עמל לכיוון תל שוכה

מבט מחצר המוזיאון לארכיאולוגיה לכיוון הרי הגלבע

### מחילות מסתור

בין גבעות תל עמל מצוי ערוץ מפריד. מתחתיו התגלתה מחילה חצובה. פתח ברור יוצא אל הנחל במצוק הגדה הדרומית. על התל מצוי פתח נוסף, ורק חפירה ארכיאולוגית מסודרת תאפשר לברר את הקשר בין הפתחים. נראה כי המחילה שימשה למסתור ולמילוט בימי המרד השני נגד רומא (מרד בר כוכבא), אך אין להוציא מכלל אפשרות כי המחילה נחצבה בתקופה אחרת.

בשטח הגן, ממזרח לטחנת הקמח המשוחזרת, מצויים פתחים חצובים של מחילות נוספות. בערוץ נחל עמל בשטח הגן הלאומי, פעלו בעבר ארבע טחנות קמח ואפשר לראות שתיים מהן: טחנה משוחזרת במרכז הגן, והשנייה על הגדה הצפונית של הנחל. הטחנות נבנו בימי הביניים המאוחרים בתקופה העותמאנית, וחלקן פעלו עד סמוך לימי קום המדינה. ותיקי האזור הכירו חלק מהטחנים ואף ידעו לספר על המריבות ועל התחרות שהיתה ביניהם.

המוזיאון לארכיאולוגיה בגן לאומי גן השלושה הוא חלק ממכלול מוזיאון "עקבות בעמק", הכולל גם את מרכז חומה ומגדל, טחנת הקמח ומתקנים נוספים. פתיחה: כל השבוע למעט ימי שישי, שעות: 10:00-14:00. קבוצות בתיאום מראש.

לפרטים: 04-6586219, 04-6586352 ☘

### חותם חרפושית מצרי

תל שוכה הוא תל בינוני, המצוי ממזרח לשמורת נחל הקיבוצים, מדרום לבריכה שבנחל. התל מעולם לא נחפר רשמית, עם זאת נערכו חפירות שוד בשוליו והתגלו ממצאים רבים בעקבות פעילות בעלי חיים כדרבנים ונברנים גדולים שחפרו והוציאו עפר רב. כמו כן נערכו סקרים רבים בסביבתו, וב-1938 נבנה בפסגתו מגדל שמירה. כך נחשפו במהלך השנים שרידים רבים, ביניהם כלים פרהיסטוריים, כלי חרס וחרסים מכל התקופות וכן חותם חרפושית מצרי המוצג במוזיאון לארכיאולוגיה. כיום התל מצוי בהליך מסוכן של הרס ובליה בעיקר בשל רכבי שטח 4X4.

בגן ובשמורה נחשפו שרידים רבים נוספים. באזור הנביעה של נחל הקיבוצים, כמה מאות מטרים מדרום-מזרח לגן השלושה, מצויים מחשוף סלע גיר. באתר זה ניכרים מתקנים חצובים רבים: מחצבות, גתות, ספלולים ועוד. גם בנביעה הדרומית של נחל שוקק (ג'וסק) נחשפו שרידים של בנייה רומית וביזנטית. יש הרואים בה מזבח או נימפאון (מבנה מזרקת מים שניצב לרוב במרכז של עיר או לצידי דרך חשובה). בנחל נבנתה בימי הביניים המאוחרים טחנת קמח ייחודית בעלת שלוש ארובות.

מדרום לנחל עמל, בתחומי גן השלושה, נחשפו שרידים רבים נוספים: פריטים ארכיטקטוניים, חלקם משיש, ושרידי פסיפסים מהתקופה הרומית והביזנטית, וכן ניכרים סימני חציבה של מערכת מושבים, ככל הנראה שרידי תיאטרון מים (נאומכיה) שנחצב על הגדה הדרומית של הערוץ.

**בעמק כולו היו בעבר יותר מ-40 מעיינות שנבעו וזרמו לאורכו. לפחות ארבעה נחלים גדולים בעמק נובעים בשטח הניידון. באזור גם עוברות כמה דרכים חשובות, המפורסמת שבהן היא דרך הים (ויה מאריס)**

המלוכה. השרידים תואמים את העדויות ההיסטוריות מהתנ"ך. דוד המלך "הוריש את הכנעני בעמק" ואז החל להתפתח גם היישוב בתל עמל, שהיה כפר ובו נחשפו חמש שכבות יישוב.

בשיאו היו במקום רחובות, מבנים, מתקנים תעשייתיים ועוד. על פי הממצאים והעדויות ההיסטוריות, כינה החופר את האתר: "יישוב אורגים", ובמוזיאון אפשר לראות חלק מהכלים, כולל משקולות נול מגבס, קערת טוויה וקנקן ישראלי גדול מהמאה התשיעית, שעליו כתובת עברית. הממצאים, אגב, דומים בחלקם לאלה הנחשפים כיום בתל רחוב. בגבעה המערבית נחשף מבנה ציבורי גדול עם עמודים ורצפות פסיפס. הוא שויך לתקופה הביזנטית ויש הסוברים כי שימש בית כנסת, אך המבנה נהרס ברובו בעת חפירת קברים מאוחרים מימי הביניים.

דורו סגל הוא מנהל ואוצר המוזיאון לארכיאולוגיה "עקבות בעמק", גן לאומי גן השלושה. ארכיאולוג מרחב עמקים וגליל תחתון ברשות הטבע והגנים.